

**ЭХ НЯЛХАСТ ТАВИХ НИЙГМИЙН ХАЛАМЖИЙН ЭРХ ЗҮЙН
ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТҮҮХЭН УЛАМЖЛАЛ, ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ**
(Мэдээлэл лавлагаа)

Г. Чулуун

Нийгмийн халамж нь хүн амын эмзэг хэсэгт хамаарах .. эх, хүүхэд, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүн, нэн ядуу амьдралтай иргэнд тэтгэвэр, тэтгэмж, хөнгөлөлт, үйлчилгээ үзүүлэх чиглэлээр тэдний амьжиргааг дээшлүүлэх, түүнчлэн хүүхэд төрүүлсэн эх, бүтэн өнчин хүүхэд үрчлэж авсан гэр бүл, ихэр хүүхдэд тэтгэмж олгох [улсаас харж үзэх] нийгмийн хамгааллын арга хэмжээ билээ.

Амаржсан эхийн тэтгэмж нь эхийн урамшууллын хүрээнд хөндөгддөг ерөнхий бүлэг асуудлын нэг төрөл, харьцангуй явцуу агуулгатай сэдэв юм. Захиалагчийн³⁹ хүсэлтэд “амаржсан эхчүүдэд үзүүлж ирсэн халамж хангамж, тэтгэмж тусламж”-ийн талаар тухайлж заасан учраас, асуудлыг бид “амаржсан эх” ухагдахууны хамаарах тэр зурвас хугацаанд хэрэгжих арга хэмжээгээр хязгаарлахыг эрмэлзэв.

Хууль тогтоомжийн агуулга дахь “жирэмсэн эх”, “амаржсан эх” нэр томъёо хоорондоо мэдээж утгын ялгамжтай ч, нийлээд, тухайн эхийн үрээ тээж төрүүлэх, хөхүүлж торниулах бүтэн циклийг бүрдүүлэгч хугацааг дам илэрхийлж, “жирэмсэн, хөхүүл эх, нярайн” гэсэн агуулга тодотголтой нийгмийн хамгааллын бусад арга хэмжээтэй цаг хугацааны хувьд үндсэндээ давхцдаг. Тиймээс нөхөн үржихүйн давтамжит циклийн .. төрсний дараах мөчлөгт хамаарах тэтгэмж тусламжийн талаар; гэх маягаар асуултыг өргөтөн ярих хэрэгцээ заримдаа гардаг.

“Амаржсан эх” ойлголтын хүрээнд хамаарах хугацаа хэзээ эхэлдэг нь тодорхой ч хэзээ дуусдаг нь зарим талаар маргаантай байна. Холбогдох хууль тогтоомжид түгээмэл тусгалтай “0-2 насны хүүхдийг асрах” агуулга чиглэлийн олон заалтын үзэл санаа цаад агуулгаараа амаржсан эхэд хамааран ойлгогдох боломжтой байдаг. Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр тэтгэмжийн тухай хуульд “жирэмсний тэтгэмж, амаржсаны тэтгэмж” гэж нэрлэсэн ба тэдгээрийг “тэтгэмжийн даатгалын сан” -гаас олгох тухай заасан.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлийн 5 -д “... хүүхэд төрүүлэх, асрах болон хуульд заасан бусад тохиолдолд эд, мөнгөний тусламж авах эрхтэй”; мөн зүйлийн 11 -д “гэр бүл, эх нялхас, хүүхдийн ашиг сонирхлыг төр хамгаална” гэсэн. “Хүн амын талаар төрөөс баримтлах бодлого” -д “төрөлтийг дэмжих” асуудал олон зорилт үзүүлэлттэйгээр туссан. Жишээ нь тэнд,

- a. [төрөхийн өмнөх ба төрсний дараах үед] нөхөн үржихүйн эрүүл мэндийн тусламж, үйлчилгээний хүртээмж, чанарыг сайжруулан, олгох тэтгэмжийн хэмжээг нэмэгдүүлнэ;
- b. гэр бүл 3 ба түүнээс дээш тооны хүүхэд төрүүлж өсгөхийг урамшуулж, өрхийн орлогыг нь нэмэгдүүлэх чиглэл баримтална;
- c. хүүхэд төрүүлсэн эхчүүдийн .. хүүхдээ асарсны тэтгэмжийн хэмжээг үе шаттайгаар нэмэгдүүлж, улмаар түүний сарын цалингийн хэмжээнд хүргэнэ; гэжээ.

Төрийн [дурдсан] бодлогын хэрэгжилтийг хангах чиглэлд, шийдвэр гаргах түвшиндээ хуулийн төслүүд боловсруулалтын шатандаа яригдаж байдаг. Үүнд:

³⁹УИХ-ын гишүүн С. Дэмбэрэл, 2013.11.19 –ний №8/7324 тоот албан бичигт дурдсанаар;

1. Хүн амын хөгжил нийгмийн хамгааллын яамнаас жирэмсэн эхчүүд болон хүүхэд асарч байгаа эх, ихэр хүүхэд, 3 ба түүнээс дээш хүүхэд төрүүлсэн эхчүүдэд тэтгэмж олгох хуулийн төсөл;
2. Эхчүүд хүүхдээ 0-2 нас хүртэл асрахад олгох тэтгэмжийн тухай хуулийн төсөл;
3. УИХ-ын гишүүн нэр бүхий эмэгтэй гишүүдээс санаачилж боловсруулсан Хүүхэд харах үйлчилгээний тухай хуулийн төслийн үзэл санааг Улсын Ерөнхийлөгч дэмжиж байгаагаа илэрхийлж байсан; гэх мэт.

Улсын хэмжээнд 2013 оны 10 сарын байдлаар нийт 66277 эх амаржиж, амьд төрсөн хүүхдийн тоо 66618 байгаа нь өмнөх оны мөн үеийнхээс амаржсан эхийн тоо 6.8% -аар нэмэгджээ. Мөн хугацаанд нялхсын эндэгдэл 953 удаа гарсан байна. Одоогоос нэгэн зууны тэртээ монголд боловсон (шинжлэх ухааны) эмнэлгийн газар, үндэсний эмч, мэргэжилтэн байгаагүй бөгөөд тэр үед төрсөн бүх хүүхдийн тэн хагас нь ой хүрэлгүй эндэж, амаржсан эхийн 13,2% нь нас барж байв. Сүүлийн жилүүдэд хүн амын нөхөн үржихүйн эрүүл мэндийн байдал сайжирч, 2005 онд 100000 амьд төрөлтөд 89.6 байсан эхийн эндэл 2011 онд 49.6 болж буурсан үзүүлэлттэй байна.

А. Эх нялхаст нийгмийн халамж [анхаарал] тавьж ирсэн [монголын] туршлага, уламжлал

- 1) Дундад зуунд монголын хууль ёс бүхэлдээ заншлын эрх зүйд тулгуурлаж байсан тул тэдгээрийг өнөөгийн өндөрлөгөөс харж жиших нь бараг боломжгүй талдаа үйлдэл юм. Дундад зууны түүх сурвалжаас энэ цагийн эрх зүйн ойлголтуудыг⁴⁰, жишээлбэл манай тохиолдолд, амаржсан эхийн тэтгэмж, эх - нярайн бүрдмэл тусламжийн талаарх өгүүлэмжийг эрсэн ч олдохгүй нь тодорхой билээ. Харин, эхийг дээдлэх үзэл санаа, нялхсыг асрах үүрэг, эмэгтэйчүүдийн нийгмийн өмнө хүлээх үүрэг хариуцлагыг зохих ёсоор хэлж үнэлж баталгаажуулсан зүйл заалт мэр сэр таардаг.

Чингэсийн Их засаг хуульд “Цэрэгт мордсон эрчүүдийн ар ажлыг гэргий нар нь эрхэлнэ, нөхрийнхээ алба тушаалыг эхнэр нь орлох хэрэгтэй”, “Эр хүн санаан зоргоор олон эхнэр авч болно. Анхны гэргий эрхэм хүндтэй, онцгой эрхтэй. Энэхүү эрх түүний үр хүүхдэд хамаарна”, “Ах нь нас барвал дүү нь, дүү нь нас барвал ах нь [бэлэвсэрсэн] эхнэрийг нь гэргий болгон авч болно. Гэргий болгон авах бүртээ хуримын ёс үйлдэнэ” гэж заасан.

Нийгмийн амьдралын дээд зарчмуудыг тогтоосон конституцийн шинжтэй, хэсэгчилсэн байдлаар олдсон, нууц товчоотой энэ тэнцэх энэ гайхамшигт цомхон баримт бичгийн агуулгаас “эх, эхнэр, эхнэр хүүхэд, өрх бүлийн талаар тухайн үед баримталж” ирсэн үзэл санаа харагддаг. Эхнэр бол тэр үед нөхрийнхөө эрхэлж буй ажил тушаалын “потенциальный орлогч” –ийн статустай нийгмийн чухал персон байж. Энэ нь тэдний нийгэмд эзлэх байр суурь чамгүй өндөр байсныг харуулж байна. Эмэгтэйчүүдийг, өнөөдрийн бидний ярьдаг шиг “өрх толгойлсон эмэгтэй, эмзэг бүлэг ба зорилтот бүлгийн” төлөөлөл болгочихгүй байх .. зарчмын шийдэл ийнхүү Их засагт ил тод суужээ.

Их хаан “эм хүн эрийн сайнд жаргауу” гэсэн; гэдэг. Энэ үгийн утгын “үнэн” өнөөдөр ч арилаагүй хэвээр байна. Их засаг хуулийн преамбула –д байгаа “тэнгэрээс соёрхсон их эзэн хааны зарлиг [ямар ч] эргэлзээгүй” гэсэн хэллэг нь хүртэл бичлэг илэрхийллийн хувьд товч “төгс” юм. Өвөг дээдэс маань өөрсдийн зан заншил, нигүүлсэнгүй ёсны үзэл санаанд үнэн итгэлтэй байжээ. 1992 оны үндсэн хуулийг батлахад “олон эхнэр” –ийн асуудал [түүхэн учралаар дахин нэгтгээ] сөхөгдөж даажин тохуу болсхийгээд өнгөрсөн ч, түүний босч ирсэн сэдэл

⁴⁰Хэдий тийм ч, эдүгэ “чингисийн менежмент, чингисийн PR” .. гэхчилэнгээр ярьж бичдэг сурч судалдаг болсон; байна.

санаа нь монголын түүхэн уламжлалыг тооцсон, нийгэм төрийн ачааг хөнгөлөх гэсэн .. товчдоо, тохиолдлын санамсаргүй зүйл байгаагүй аж.

Тухайн нийгмийн “олон эхнэрт эр” бол хэрэг дээрээ зүгээр нэг олон эмт этгээд биш, “олон эхийн, олон үрсийн өмөг түшиг” болох үүрэгтэн байв. Дайн самуунт цагийн хувь заяаны учралаар өнчрөл хагацалд өртөж, бэлэвсэрч гансарсан “эрх толгойлсон олон олон эх” –ийг Их засгийн энэ заалт “эзэнжүүлж”, эрийн халамжид [дахин] орох эрх зүйн боломжийг нээж .. дэмжиж өгчээ. Энэ бол эзэнт гүрний төрөөс эх хүүхдийг, тэдний хожмын ирээдүйг харж хандсан том бодлого байж .. гэмээр. Тэд ийн зохицуулахдаа [үндсэн, анхдагч] бүлийн гишүүдийн давуу эрхийг хуулиар баталгаажуулж хангасны зэрэгцээ, [өнөөгийн] хүний түгээмэл эрхийн асуудалд ч хүндэтгэлтэй хандсан байна.

Олон эхнэр авч болно, нас барсан ах ба дүүгийнхээ эхнэрийг гэргий болгон авч болно; гэсэн нь заалт “заавал тэг” гэсэн албадсан утгагүй; байна. Эхнэр нэмж авах бүртээ бэлэвсэн үгүйгээс нь үл хамааран заавал хурим хийж байхыг Их засагт хуульчилсан нь эх ба эмэгтэйчүүдийн нэр төрийг өргөсөн, нийгмийн хамгааллын нэг төрлийн биет бус хэлбэр шинжтэй байна.

Энэ мэт эрх зүйн зохицуулалт, монголын .. хэзээ цагаасаа тарчиг явсан нийгэмд түүхэн үүргээн гүйцэтгэсэн, тийм ч муу муухай зохицуулалт байгаагүй бололтой юм. Өнчин хүүхдийн үечлэлийн асуудал ч үүгээр давхар шийдэгддэг байв. Зан заншлын хэм хэмжээг зөвшөөрч хуульчилсан төсөөлөг зохицуулалт дэлхийн зарим улс оронд өнөө хир мэр сэр үзэгдсээр оршсоор байна.

- 2) Монгол - Ойрадын цааз бичиг [1640] -т эмэгтэй хүний нөхөрт гарах насыг 14 [байж болно] гэж заасан ба үүнээс өмнө авах-гарах гэвэл дэмч шүүлэнч [засгийн түшмэд] нар буруушаан зогсоох үүрэгтэйг дурджээ. Биологийн хөгжлийн талаасаа нас бие гүйцээгүй бага балчир охин (хүүхэн) хадамд гарч, хүний эхнэр айлын бэр болж байсан нь эрт тэр цагт нэн түгээмэл бөгөөд ийм “хүүхдэн ээж” –үүдийг дайн байлдааны хөл хөдөлгөөний эрсдэл ихтэй цаг үед нийгмийн талаас нь харж хамгаалахад мөнөөх уламжлалт “олон эхнэрийн хууль” хэрэг болж байсан нь дамжиггүй.

Ялангуяа бэлэвсэн эхнэр дахин хуримлахад түүнийг дагаж ирсэн хүүхэд нялхсыг бөөцийлэн халамжлах үүрэгтэн шууд тодорхой болж байв. Дагаж ирсэн хүүхэд, манай сонирхож байгаа сэдвийн хүрээний буюу 0-2 настай байх ахул, асуудал ангиллын хувьд шууд “амаржсан эхийн асрамж хамгааллын хүрээнд” хамаарах бололцоотой болчихож байна.

Монголын эртний цааз сурвалжийн үзэл санаа дорнодахины гүн сэтгэлгээ, нүүдэлчин монголчуудын эртний уламжлалт “үүрэг дээдлэх” сэтгэлзүйд суурилдаг. Үүрэг дээдлэх нийгмийн сэтгэлгээг .. ази дахинаа төрийн зохицуулалтын хэм хэмжээ харьцангуй илүү байдгаар, эсхүл, дан гагц нүүдлийн соёл иргэншлийн талаас нь амархан тайлахааргүй, байгаль түүх, ёс заншлын болон бодит ахуйгаар нөхцөлдсөн олон учир шалтгаантай цогц онцлог ойлголт гэж үзнэ. Тиймээс, хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох явцад гарч болох, ялангуяа уламжлалыг дэмжсэн санал санаачилгын буюу монголын онцлогтой өвөрмөц зохицуулалтын оршин байхын уг сурвалж нь их төлөв энэ талбарт орших магадлалтай.

Нөгөө талаас, феодалын гэх нийгэмд, монголд, боол эзэмших ёсон үйлчилж .. хожуу болтол үргэлжилснийг дурдахын сацуу, эмэгтэйчүүдийг алагчлан [дорд] үзэх явдал түгээмэл байсныг тэмдэглэх нь зөв болов уу. Дээрх “Дөчин дөрвөн

хоёрын их цааз” -д эм боолыг алсан хүн эр боолыг алсан хүнээс бараг 2 дахин хөнгөн шийтгүүлдэг байсан .. зэргээс эл байдал анзаарагдана. Боолын нийгмийн ёст төрийн цааз эрхэмжийн бичгээс нийгмийн хамгааллын сэдэв чиглэлийн агуулга бүхий эрэл хайгуул хийхийн оновчийн асуудал ч сөхөгдөх нь бий. Гэвч цаг үе эл байдалд олон урьгалчаар хандаж, эдүгээ чингэсийн менежмент, чингэсийн пиар [PR] манайд хэдийнэ эрдэм судлалын түгээмэл сэдвийн нэг болж амжжээ.

- 3) Өмнөх нийгмийн [соц. тогтолцооны үед] үед хүн амын өсөлтийг дэмжих пронаталист⁴¹ бодлого амжилтад хүрч, тухайн үеийн нам-засгаас өнөр айлыг зүйл бүрээр тэтгэн дэмжиж, хөхүүлэн урамшуулж байв. Тухайлбал “Алдарт эхийн” I, II зэргийн одон, хүүхдийн мөнгө, жирэмсний ба амаржсаны дараах амралт, тэтгэлэг, өлгий сүүний мөнгө, ихэр хүүхдийн урамшуулал зэргийг дурдаж болно. Хүн амын өсөлтийг дэмжих бодлого нь бүтэлгүйдсэн “туршлага” сургамж гадаадын улс оронд зөндөө гарч байж. Харин үр дүнгийн хувьд манайх шиг эерэг чиглэлд огцом өөрчлөгдсөн нь ховор үзэгдэлд тооцогддог байна. Манай улсад оргил төрөлт 1988 онд тохиож 75.8 мянган төрөлттэй байсан бол 2002 онд 46.9 мянга болтлоо буурч нэг ирснээ одоо байдал эргээд сэргэсэн.

Улсын хүн амын дундаж өсөлт 1986 - 2002 оны хооронд 2.8 - аас 1.4 хувь болтлоо буурсан байсан бол 2006 оноос төрөлт нэмэгдэж 1000 хүн амд ногдох төрөлт 2005 онд 17.8 байсан бол 2006 онд 19.0, 2007 онд 21.7, 2008 онд 24.0, 2009 онд 25.5 болж нэмэгдсэнээс харагдаж байна. Харин 2009 онд Хүний хөгжил сангийн тухай хуулиар эх, хүүхдийг дэмжсэн зарим зохицуулалт хүчингүй болсон нь олон өрхийн амьдралд хүндээр туссан; гэж үздэг. Сүүлийн жилүүдэд төрөлт нэмэгдсэн үзүүлэлт ажиглагдаж байгаа ч хүн амын насны бүтцийн өөрчлөлт, өрх бүлийн хүний дундаж тоо зэргээс үзэхэд 2025 он гэхэд хүн амын жилийн дундаж өсөлт 0.9 хувьд хүрч буурах тооцоо гарсан байдаг⁴².

Эх нялхаст засаг төрөөс анхаарал халамж тавьж холбогдох шаардлагатай арга хэмжээг цаг тухайд хэрэгжүүлж ирсэн нь үе үеийн засгийн газрын хувьд нийтлэг бөгөөд тэдгээрээс анхдагч, зарчмын шинжтэй томоохон шийдлийг зориуд энд дурдалтай санагдсан.

1931 оны хавар “Эх ба нялхаст нийгмийн тусламж үзүүлэх [6 бүлэг 26 зүйлтэй] түр Дүрэм” -ийг баталжээ. Холбогдох лавлахаас дам үзэхэд, уг дүрмэнд амаржсан эхэд төрөөс тавих анхаарал халамжийн агуулгатай олон заалт орсон байв. Жишээлбэл,

- Эх бологч ба хүүхдэд тусламж үзүүлэх [эрх бүхий] комисс байгуулж ажиллуулах;
- Дээрх комиссын шугамаар жирэмсэн эхийн төрөх газарт тусламж үзүүлэх;
- Нялхсыг хамгаалах газарт ирдэг 1.5 хүртэл насны хүүхдэд төлөөс багатай сүү олгох;
- [дөнгөж] сая төрсөн хүүхдэд өлгий даавуу, эхэд дотуур хувцас өгөх;

⁴¹Натализм, пронатализм (лат. pro-за + natalis-рождение)-политика поощрения роста рождаемости в обществе, как правило в целях борьбы с депопуляцией. Сторонники натализма призывают использовать для повышения рождаемости как запретительные (ограничение доступа широких слоев населения к средствам контрацепции, запрет аборт и т. д.), так и поощрительные методы: пропаганда социальных установок, перевозносающих роль материнства (т. н. «пронаталистические ценности»), материальная и социальная поддержка многодетных семей.

⁴²Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайдын мэдээлэл; (2011.5.04 -ний өдрийн 01/1029 албан бичиг).

- Жирэмсэн эхэд сүү ба хоол, [мөн] хэрэглэх зүйл гарах аваас юугаар дутмаг байна тэдгээр эд зүйлсийг олгох; (Энэ уян хатан мундаг заалт санагдав. Тийм ийм юм олгоно гэж яг таг заагаагүй, бүр юу шаардагднав тэрийг өгч болох эрхийг холбогдох газарт нээж өгчээ)
- Эх нялхсыг хамгаалах газраас шүүх таслахын асуудлаар үнэ төлбөргүй туслалцаа үзүүлэх, өмгөөлөх; (нялх хүүхэдтэй эмэгтэй хэрэг төвөгт холбогдох аваас түүнд өмгөөлөл эрх зүйн үнэ төлбөргүй туслалцаа үзүүлж байх тухай санаа бололтой)
- 1.5 -3 насны хүүхдэд идэх хоол хувцас хунар өгч байх; [нялхас гэдэгт 3 хүртэл насны хүүхдийг хамаатуулж байж]

1930-аад оны эх бол монголын нийгмийн ховор хомсын цаг, эсгий гэр бүрээсгүй, төмөр зуухгүй, тулгатай, ил галтай байсан үе. Амаржсан эхэд өгч байсан эд зүйлсийг харахад ч цаанаа ядмаг байдал илт. 1940 -өөд оны дэлхийн дайны нөлөөнд орж хамаг байдгаа фронтод илгээж монголын зарим бүс нутагт өлсгөлөн хүртэл болж байсан тухай гадаадын судлаачид бичсэн нь бий. Монголын улс 1918 онд ~540000 хүнтэй байсан ба 1 сая хүнтэй болоход даруй 60 гаран жил зарцуулсан байдаг. Энэ нь хүнээ өсгөх бодлого, бодлогын хэрэгжилт тухайн үедээ тун амаргүй зорилт байсныг илэрхийлнэ. 1955 он гэхэд, монголд, жирэмсэн эмэгтэйчүүдийн 60% нь эмнэлэгт ирж амарждаг болсон.

1969 оны 5 сард БНМАУ-ын Ардын их хурлын тэргүүлэгчдийн 107 дугаар зарлиг гарч Монгол Улс Эхчүүдийн эрхийг хамгаалах тухай Олон улсын конвенц (1952) -д нэгдэн оров. Конвенцийн агуулгад жирэмсэн ба амаржсан эхийн талаар тухайлж дурдсан олон заалттай юм. Жишээ нь,

- Энэхүү Конвенц үйлчлэх хүрээнд хамаарах эмэгтэй төрөх хугацааг нь тогтоосон эмнэлгийн магадлагааны үндсэн дээр жирэмсний болон хүүхэд төрүүлсний чөлөө авах эрхтэй;
- Жирэмсний болон хүүхэд төрүүлсний чөлөө нь хүүхэд төрүүлсний дараа заавал олгох чөлөөг оролцуулан наад зах нь арван хоёр долоо хоног байна;
- Хүүхэд төрүүлсний дараа заавал олгох чөлөөний хугацааг үндэсний хууль тогтоомжоор тогтоох бөгөөд энэ нь ямар ч тохиолдолд зургаан долоо хоногоос доошгүй байна. Тухайн улсын хууль тогтоомжид заасан ёсоор жирэмсний болон хүүхэд төрүүлсний чөлөөний үлдэх хугацааг хүүхэд төрүүлэхээр урьдчилан магадласан өдрөөс өмнө буюу хүүхэд төрүүлсний дараа заавал олгогдох чөлөөний хугацааг дууссаны дараа, түүнчлэн нэг хэсгийг нь хүүхэд төрүүлэхээр магадласан өдрийн өмнө, нөгөө хэсгийг нь хүүхэд төрүүлсний дараа заавал олгогдох чөлөөний хугацааг дууссаны дараа авч болно;
- Жирэмсний болон хүүхэд төрүүлсний чөлөөнд байгаа эмэгтэй мөнгөн болон эмнэлгийн үйлчилгээний тэтгэмж авах эрхтэй;
- Мөнгөн тэтгэмжийн хэмжээг үндэсний хууль тогтоомжоор тогтоох бөгөөд энэ нь эх, хүүхдийн амьдралын зохистой түвшинд эрүүл, бүрэн бүтэн байдлыг хангахуйц байна;
- Нийгмийн заавал даатгалаас олгох мөнгөн тэтгэмжийг урьд нь авч байсан цалинг үндэслэн тогтоох тохиолдолд уг тэтгэмжийг эмэгтэйн авч байсан цалингийн гуравны хоёроос багагүй байхаар тогтооно;

- Хэрэв эмэгтэй ажилтан хөхүүл хүүхэдтэй бол, хүүхдээ хөхүүлэх зорилгоор үндэсний хууль тогтоомжид заасны дагуу өдөрт нэг буюу хэд хэдэн удаа ажлаас завсарлах эрхтэй; .. гэхчилэнгийн олон тодорхой заалттай.

[БНМАУ-ын үеийн] Эрүүлийг хамгаалах хуулийн 57 дугаар зүйлд: «Сангийн аж ахуй, хөдөө аж ахуйн нэгдэл жирэмсэн ба нялх биетэй эхчүүдийн амрах байрыг өөрийн зардлаар байгуулж, [холбогдох] бусад үйлчилгээгээр үнэ төлбөргүй хангана» гэж заасан. Жирэмсэн ба нялх биетэй эхчүүдийн амрах байр нь хөдөө аж ахуйн нэгдлийн гишүүд, сангийн аж ахуйн ажилчин жирэмсэн эмэгтэйчүүдэд зориулагдсан, хөдөө аж ахуйн байгууллагаар санхүүждэг амралт - сувиллын байгууллага [мөн] байв. Энд заасан холбогдох бусад үйлчилгээ, түүнчлэн, уг зориулалтын байрны хэвийн жигд ажиллагааг хангах горимын хүрээнд “жирэмсэн эхийг асрах, амаржсан эхийг тэнхрүүлэх шөлний хонь”-ны зэрэг нийтлэг хэрэглээ хангамжийг улсаас [зарим тохиолдолд нэгдлийн даргын цохолтоор хөнгөлөлттэйгээр шууд) төвөггүй шийддэг байв. Тэр үед эхчүүдийн төрөх давтамж их буюу, 1989 оны мэдээгээр, амаржсан эхийн 10 хувьд нь төрөлт хоорондын хугацаа хэт бага - 18 сараас дотогш байжээ.

БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн 1973 онд баталсан хөдөө аж ахуйн нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрмийн 65 дугаар зүйлд ч «нэгдэл эхчүүдийн байр байгуулж, эхчүүдийг төрөхийн өмнө, төрсний дараа 14 хоног амруулж, хоол унд соёл ахуйн үйлчилгээгээр үнэ төлбөргүйгээр үйлчилж, зардлыг тэтгэвэр тэтгэмжийн фондоос гаргана» гэжээ. Хүүхэд эхчүүдийн эрүүл энхийг хамгаалах арга хэмжээний тухай МАХН -ын Төв Хороо, БНМАУ -ын Сайд нарын Зөвлөлийн 1962 оны 83/35 дугаар тогтоол бас бий.

БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлөөс “Эх, хүүхдийн эрүүл мэндийг хамгаалах чиглэлд хэрэгжүүлэх нийгэм анагаах ухааны цогц арга хэмжээний (хөтөлбөр бүхий) тогтоол” гаргасан байдаг. Нийгмийн хуучин тогтолцооны үед амаржсан эхэд “өлгий .. сүүний мөнгө” гэж 220 төгрөг нэг удаа олгодог байв. Тэтгэмжийн нэр нь зориулалтаа шууд илэрхийлжээ. Жирэмсний амралт, декретний амралт гэж төрөхөөс өмнөх 45, төрсний дараах 56 хоногийг хэлдэг байж. [энэ хугацаа өнөөдөр манайд 60х. + 60х., тэтгэмж нь өөр өөрөөр нэрлэгдэх болсон] Декретний⁴³ амралт нь тогтоол шийдийн дагуу олгож буй хууль ёсны амралт гэсэн утгатай. Дашрамд тэмдэглэхэд декретний .. гэх нь төрөлтийн нэг циклийн дотор эхэд олгох зорилтот тэтгэмжийг элдэв зааглалгүй хэлж байгаагаараа энгийн ухамсрын түвшинд илүү ойлгомжтой байдаг.

В. Жирэмсэн болон амаржсан эхийн талаар төр засгаас авч хэрэгжүүлж буй нийгмийн бодлого (дэмжлэг тусламжийн өнөөгийн байдал)

Монгол Улсын хууль тогтоомжид доорх [утгатай] зохицуулалтууд бий. Үүнд:

- Монгол Улсад эх, хүүхдийн эрүүл мэнд төрийн байнгын анхаарал ивээлд байна. Эх, хүүхдэд эмнэлгийн мэргэжлийн тусламжийг үнэ төлбөргүй үзүүлнэ;
- Жирэмсэн, төрөх, төрсний дараах үед эмнэлгийн заалтаар хийлгэсэн үзлэг, шинжилгээ, эмчилгээг (зөвхөн, жирэмслэлт, төрөлттэй холбоотой шалтгаанаар) даатгуулсан эсэхийг үл харгалзан тусламжийг төлбөргүй үзүүлнэ;

⁴³[лат.decretum, постановление, тогтоомж] Өнгөрсөн соц. нийгэм “лениний заасанаар замнаж”байв. Зөвлөлт засгийн анхны лениний гарын үсэгтэй шийдвэрүүд декрет нэртэй байсан. Монголчууд орос хэлийг лениний хэл гэж дээдэлдэг, юмыг оросоор нэрлэх гаж моод их дэлгэрсэн цаг байв;

- Хүүхэд төрүүлсэн эмэгтэйн .. хүүхдийг 2 нас , хэрэв ихэр хүүхэдтэй бол 3 нас хүртэлх хугацаанд түүний эрүүл мэндийн даатгалын хураамжийг төрөөс төлнө;
- Хэрэв, төрөх эх ажилладаг бол түүнд жирэмсний болон амаржсаны 120 хоногийн цалинтай амралт олгоно;
- Хөдөлмөр эрхэлдэггүй бол нийгмийн халамжийн сангаас 4 сарын хугацаагаар жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авна;
- Ажил эрхэлсэн эсэхийг харгалзахгүйгээр, хүүхэд төрүүлсэн эхэд .. хүүхдээ 1 нас, ихэр хүүхэд төрүүлсэн бол 3 нас хүртэл хүүхэд асарсны тэтгэмжийг түүнд сар бүр олгоно.
- Жирэмсний хугацаанд болон төрсний дараа ажиллах тухай бол,
 - o Хэрвээ ажил эрхэлдэг бол түүнд хүүхэд асрах 3 жилийн чөлөө олгоно;
 - o Хvvхэд асрах чөлөө нь дуусаагvй боловч тухайн эх ажилдаа эргэж орохыг хүсвэл ажил олгогч нь түүний ажил, албан тушаалд нь үргэлжлүүлэн ажиллуулах үүрэгтэй. Орон тоо нь хасагдсан байвал ажил олгогч уг эхэд өөр ажил олж өгнө;
 - o Эх жирэмсэн байвал, мөн, хүүхэд нь 3 нас хүрээгүй байвал ажлаас халахыг хориглоно;
 - o Хэрвээ эх жирэмсэн, эсвэл хүүхэд нь 8 нас хүрээгүй бол тэр эх өөрөө зөвшөөрөөгүй тохиолдолд түүнийг шөнийн буюу илүү цагаар, албан томилолтоор ажиллуулахыг хориглоно;
 - o Хэрвээ 1 хүүхэдтэй бол уг эхэд 6 сар хүртэл, мөн ихэр хүүхэдтэй байвал 1 нас хүртэл өдөрт 2 цагийн цалинтай завсарлага нэмж олгож болно, хүүхэд нь 6 сараас 1 нас хүртэл байвал өдөр бүр 1 цагийн цалинтай завсарлага өгнө.
 - o Жирэмсэн, эсвэл хөхvvл хvvхэдтэй бол эмнэлгийн дvгнэлтээр тэр эхийн ажлын цагийг багасгаж .. эсхүл өөр ажилд шилжvvлж болно;
- Жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж
 - o Жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмжийг тус тус хуулиар, өөр өөр эх үүсвэрээс олгодог;
 - o Нийгмийн даатгалаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн хуулиар, нийгмийн даатгалын сангаас, тэтгэмжийн даатгалд даатгуулж шимтгэл төлсөн хөдөлмөрийн гэрээгээр ажилладаг болон төрийн албан хаагч нарт олгоно.
 - o Нийгмийн халамжийн тухай хуулиар нийгмийн халамжийн сангаас, нийгмийн даатгалын сангаас олгох жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авах эрх үүсээгүй эхэд олгох тэтгэмжийг тогтоож байсан;
- Жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авах эрх
 - o Хөдөлмөр эрхэлж байгаад хууль тогтоомжид заасны дагуу хүүхдээ асрах чөлөөтэй байх хугацаанд дахин хүүхэд төрүүлсэн эх жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авах эрхтэй. Энэ тохиолдолд уг эхийн чөлөөтэй байсан хугацааны хоёр удаагийн төрөлт хамаарагдана.
- Жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмжийн хэмжээ, хугацаа
 - o Тэтгэмжийн даатгалд хамруулж шимтгэл төлсөн хөдөлмөрийн гэрээгээр ажилладаг болон төрийн албан хаагч эхэд жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмжийг тэтгэмжийн даатгалын шимтгэл төлсөн сүүлийн 12 сарын хөдөлмөрийн хөлс, түүнтэй адилтгах орлогын дунджаас 70 хувиар тооцож 4 сарын хугацаанд нийгмийн даатгалын сангаас олгоно.
 - o Тэтгэмжийн даатгалд сайн дураар даатгуулсан эхэд жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмжийг тэтгэмжийн даатгалын шимтгэл төлсөн сүүлийн 12 сарын хөдөлмөрийн хөлс түүнтэй адилтгах орлогын дунджаас 70 хувиар тооцож 3 сарын хугацаанд нийгмийн даатгалын сангаас олгоно.

- Жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авах эрх, тэтгэмжийн хэмжээ
 - Нийгмийн даатгалын сангаас олгох жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авах эрх үүсээгүй эх хүүхдээ төрүүлэхийн өмнө болон амаржсаны дараа нийт 4 сарын хугацаанд тэтгэмж авах эрхтэй.
 - Хүүхдээ асарч байх хугацаандаа хүүхэд төрүүлсэн эхэд жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж олгоно. Энэ тохиолдолд уг эхийн зөвхөн хоёр удаагийн төрөлт хамаарагдана.
 - Жирэмсний болон амаржсаны 1 сарын тэтгэмжийн хэмжээ нь хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээтэй тэнцүү байна.
- Хүүхэд амарсны тэтгэмж авах эрх, тэтгэмжийн хэмжээ
 - Төрүүлсэн болон үрчлэн авсан хүүхдээ 1 нас (ихэр бол 3 нас) хүртэл асарч байгаа эх (эцэг, асран хамгаалагч) амаржсаны тэтгэмжээ авсны дараа хүүхэд асарсны тэтгэмж авах эрхтэй.
- Их, дээд сургууль, коллежийн оюутан эх хүүхэд асарсны тэтгэмж авах эрхтэй.
 - Хүүхэд асарсны тэтгэмж авч байх хугацаандаа хүүхэд дахин төрүүлсэн болон үрчлэн авсан эхийн түрүүчийн хүүхэд асарсны тэтгэмжийг зогсоож, дараагийн хүүхдээ асрахад нь зориулан түүнд хүүхэд асарсны тэтгэмж олгоно. Уг тэтгэмж нь эхийн зөвхөн хоёр удаагийн төрөлтийн хугацаанд хамаарна.
 - Хүүхэд асарсны тэтгэмжийн хэмжээг тухайн үеийн амьжиргааны доод түвшинг харгалзан Засгийн газар тогтооно.
 - Хүүхэд асарч байгаа эхэд аж ахуйн нэгж, байгууллага нь нэмэгдэл тэтгэмж олгож болно.
- Хүүхэд асарсны тэтгэмж авах эрх, тэтгэмжийн хэмжээ
 - Төрүүлсэн болон үрчлэн авсан хүүхдээ 1 нас (ихэр бол 3 нас) хүртэл асарч байгаа эх (эцэг, асран хамгаалагч) амаржсаны тэтгэмжээ авсны дараа хүүхэд асарсны тэтгэмж авах эрхтэй.
 - Хүүхэд асарсны тэтгэмж авч байх хугацаандаа хүүхэд дахин төрүүлсэн болон үрчлэн авсан эхийн түрүүчийн хүүхэд асарсны тэтгэмжийг зогсоож, дараагийн хүүхдээ асрахад нь зориулан түүнд хүүхэд асарсны тэтгэмж олгоно. Уг тэтгэмж нь эхийн зөвхөн хоёр удаагийн төрөлтийн хугацаанд хамаарна.
 - Хүүхэд асарсны тэтгэмжийн хэмжээг тухайн үеийн амьжиргааны доод түвшинг харгалзан Засгийн газар тогтооно.
 - Хүүхэд асарч байгаа эхэд аж ахуйн нэгж, байгууллага нь нэмэгдэл тэтгэмж олгож болно.
- Нярай хүүхдийн тэтгэмж авах эрх, тэтгэмжийн хэмжээ
 - Нэн ядуу өрхийн эх хүүхдээ төрүүлснээс хойш 3 сарын дотор нэг удаа нярай хүүхдийн арчилгааны тэтгэмж авах эрхтэй.
 - Нярай хүүхдийн арчилгааны тэтгэмжийн хэмжээ хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээтэй тэнцүү байна.
- Ихэр хүүхдийн тэтгэмж авах эрх, тэтгэмжийн хэмжээ
 - Ихэр хүүхэд төрүүлж, эсэн мэнд өсгөж байгаа эхийн төрснөөс хойш 3 сарын дараа хүүхэд тус бүрд 20000 төгрөгийн тэтгэмжийг нэг удаа олгоно.
 - Гурав ба түүнээс дээш ихэр хүүхдийг улсын зардлаар асрамжлан өсгөөгүй бол энэ хуульд заасан тэтгэмжийг хүүхэд тус бүрд олгоно.
- Бүтэн өнчин хүүхэд үрчлэн авч, өсгөсний тэтгэмж авах эрх, тэтгэмжийн хэмжээ
 - Бүтэн өнчин хүүхэд үрчлэн авч өсгөн хүмүүжүүлж байгаа эх эцэг үрчлэн авсан хүүхдээ 16 нас хүртэл нь тэтгэмж авах эрхтэй. Энд заасан тэтгэмжийн хэмжээ нь хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг 2 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцүү байх бөгөөд түүнийг улирал тутам олгоно

- Тэтгэвэр, тэтгэмж олгох
 - о Хүүхэд асарсны, нярай хүүхдийн арчилгааны, ихэр хүүхдийн, бүтэн өнчин хүүхэд үрчлэн авч өсгөсний тэтгэмжийг сум, дүүргийн нийгмийн халамжийн байгууллага тухайн иргэний ажиллаж байгаа аж ахуйн нэгж байгууллагаар дамжуулан олгоно;

Жирэмсний, төрөхийн, төрсний дараах эрүүл мэндийн тусламж, үйлчилгээний зардлыг төрөөс бүрэн хариуцаж байгаа ч иргэний бүртгэлгүй болон түр оршин суугч, эмзэг бүлгийн эмэгтэйчүүд, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд нөхөн үржихүйн тусламж, үйлчилгээнд бүрэн хамрагдаж чадахгүй байгаа тал бий. Засгийн газрын тогтоолоор “Нөхөн үржихүйн эрүүл мэнд” үндэсний 4 дэх хөтөлбөр (2012 - 2016) хэрэгжиж байна.

“Эх хүүхдэд тэтгэмж олгох, хүүхэд гэр бүлд мөнгөн тусламж үзүүлэх тухай хууль”-д 2007.01.04 -ний өдөр орсон өөрчлөлтөөр [төрөх] эх жирэмсний 5 сартайгаас эхлэн 12 сарын хугацаанд сар тутам тэтгэмж авах эрхтэй болсон.

Хуульд заасан тэтгэмжийн даатгалын шимтгэлийг зохих ёсоор төлсөн даатгуулагч эх, хүүхдээ 196 хоног тээгээд дутуу төрүүлсэн, 196 хоног тээгээгүй боловч амьдрах чадвартай хүүхэд төрүүлсэн бол жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авна. Тэтгэмжийн даатгалын шимтгэлийг жирэмсний чөлөө авахаас өмнө 12 сараас доошгүй хугацаанд төлсөн, үүнээс сүүлийн 6 сард нь уг шимтгэлийг тасралтгүй төлсөн даатгуулагч эхэд жирэмсний (төрөхийн өмнөх) болон амаржсаны (төрсний дараах) тэтгэмж авах эрх үүсдэг. Уг тэтгэмжийг тэтгэмжийн даатгалын шимтгэл төлөгдсөн сүүлийн 12 сарын хөдөлмөрийн хөлс, түүнтэй адилтгах орлогын дунджаас тооцуулж нийгмийн даатгалын сангаас авна. Тэтгэмж авахад тухайн эх жирэмсэн үедээ эмнэлгийн хяналтанд орсон байна. Мөн, амаржсаны дараа хүүхэд нь эсэн мэнд бойжиж байгаа тухай сум, хорооны өрхийн эмнэлгийн тодорхойлолт шаардлагатай.

Жирэмсний (төрөхийн өмнөх) болон амаржсаны (төрсний дараах) тэтгэмжээ хүмүүс декретний мөнгө гэж ярих нь элбэг. Төрөхөөс өмнө 60, төрсний дараа мөн 60 хоногоор тус тус тооцож декретний мөнгийг боддог, олгохдоо ямар нэг татвар суутгал авах ёсгүй. Амаржсаны тэтгэмжийг бодоход жирэмсний тэтгэмж бодсон дундаж хөдөлмөрийн хөлс, орлогоос дахин тооцож бодно.

Амаржсан эх хүүхдээ төрүүлснээс хойш нас барсан бол тэтгэмжийг эцэг нь, эсхүл хууль ёсны асран хамгаалагч, үрчилж авсан эх эцэг нь үргэлжүүлэн авч болно. Ихэр хүүхэд гарсан тохиолдолд мөнгийг хүүхэд бүрээр тооцож олгоно. Нийгмийн халамжийн тухай хуулиар “3 хүртэлх насны ихэр хүүхдэд жилд нэг удаа амьжиргааг нь дэмжих мөнгөн тусламж” олгодог.

Нийгмийн даатгалын шимтгэл төлөөгүй иргэн жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авах боломжгүй. Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хуульд “тэтгэмжтэй чөлөө авч хүүхдээ асарсан хугацаа”-г шимтгэл төлсөн хугацаанд оруулан тооцох заалт бий. Иймд хүүхдээ асрах чөлөөтэй байх хугацаанд нь ажил олгогч нь тухайн үеийн хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээнээс 7.5 хувиар (тэтгэврийн санд 7.0, тэтгэмжийн санд 0.5 хувь) тооцон төлнө.

Хүүхэд асрах чөлөөний харилцааг Хөдөлмөрийн тухай хуулиар зохицуулдаг. Хөдөлмөрийн хуулийн 106 дугаар зүйлийн 106.1 -т “Ажил олгогч нь амаржсаны болон ээлжийн амралтаа эдэлсэн, гурав хүртэлх насны хүүхэдтэй эх эцэг өөрөө хүсвэл түүнд хүүхэд асрах чөлөө олгоно”, мөн хуулийн 106.2 -т “Хүүхэд асрах чөлөө дууссан,

эсхүл дуусаагүй боловч эх эцэг өөрөө хүсвэл ажил олгогч нь түүнийг ажил, албан тушаалд нь үргэлжлүүлэн ажиллуулах үүрэгтэй бөгөөд хэрэв орон тоо нь хасагдсан, ажилтны тоог цөөрүүлсэн бол түүнд өөр ажил олж өгнө” гэж заасан.

“Эх хүүхдэд тэтгэмж олгох, хүүхэд, эх, гэр бүлд мөнгөн тусламж үзүүлэх тухай хууль”-ийн 4 дүгээр зүйлийн 6 дахь хэсэгт “Гадаад улсын нутаг дэвсгэрт түр амьдарч байгаа Монгол улсын харьяат хүүхдэд тус хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан мөнгөн тусламж олгож болно” гэж заасан байна. Нийгмийн хамгаалал хөдөлмөрийн сайдын 2009 онд баталсан Эмнэлгийн хуудас олгох журмын 2 дахь хэсгийн 2.1.5 -д зааснаар жирэмсний болон амаржсаны тэтгэмж авах болзол хангасан эх гадаад оронд түр хугацаагаар амьдарч байгаа тохиолдолд тухайн орны эмнэлгийн байгууллагын жирэмсэн, амаржсаны тодорхойлолтыг үндэслэн уг эхийг харьяалах Эрүүл мэндийн төвийн эмч нарын зөвлөгөөний шийдвэрээр эмнэлгийн хуудас олгож болно гэжээ.

* * *

2006 онд Эх хүүхдэд тэтгэмж олгох, хүүхэд, эх, гэр бүлд мөнгөн тусламж үзүүлэх тухай хуулийг баталж, уг хуулийн дагуу хүүхэд бүрд сар бүр 3000, улиралд 25000 төгрөг, шинээр төрсөн хүүхдэд 100000 төгрөг олгож байсан нь өрхийн амьжиргаанд бага боловч нэмэр болж, төрөлтийг дэмжиж байсан. Эдүгэ Нийгмийн халамжийн тухай хуулийн дагуу эхэд жирэмсний 5 сартайгаас эхлэн 12 сарын хугацаанд сар тутам 40000 төгрөгийг олгож байгаа боловч энэ нь иргэдийн, ялангуяа эх хүүхдийн амьжиргааг хангахад төдийлэн хүрэлцэхгүй байна.

Эхчүүд хүүхэд төрүүлэх, асрах, өсгөн хүмүүжүүлэхийн тулд [өөрийн] хөдөлмөр эрхлэх, орлого олох боломжоо хязгаарлаж байдаг. Түүнчлэн бага насны хүүхдийн цэцэрлэг, ясли дутагдалтай байгаагаас гэр бүлийн хөдөлмөр эрхлэлтийг хослуулах боломж хязгаарлагдмал байна. Үүнээс улбаалан, эмэгтэйчүүд хүүхэд төрүүлж, асрах хугацаанд ямар нэг цалин орлого байдаггүй нь төрөлт буурах нэг үндэс шалтгаан болж байна.

2012 оны эх (I сар) -ээр Эхэд урамшуулал олгох тухай хуулийн төсөл яригдаж байсан ба уг төсөлд олон хүүхэдтэй эхчүүдэд сар бүр мөнгө олгох асуудал хөндсөн, амаржсан эхэд хамааралгүй агуулгатай байв. Гэхдээ тэнд 0–16 насны 1–8 ба түүнээс дээш тооны хүүхэдтэй эхчүүдийн тухай тэнд яригдаж байсан учраас баримт бичиг төсөл бүхэлдээ амаржсан эхэд огт хамааралгүй зүйл биш байсан.

Салбарын яамны мэдээнд дурдсанаар (2009) нийт монголын жирэмсэн эмэгтэйчүүдийн 83% нь төрөх, жирэмсний хяналт, эмэгтэйчүүдийн заавал хамрагдах үзлэг, төрсний дараах үйлчилгээнд хамрагджээ.

* * *

АШИГЛАСАН ЗАРИМ МАТЕРИАЛ, ЭХ СУРВАЛЖ

1. Эмэгтэйчүүд, эх нялхсын эрхийн талаарх хууль тогтоомж;
2. Монголын түүхийн сурвалж бичиг;
3. <http://www.mwf.mn/dbase/hevlel.pdf>
4. <http://www.mongolmed.mn/article/1259>
5. http://mongolian.mongolia.usembassy.gov/hrr_11.html
6. http://www.eri.mn/ses-publications/components/com_booklibrary/ebooks/Report_LAST.pdf
7. <http://www.mongolmed.mn/article/609>
8. бусад;